

PHASIS

Greek and Roman Studies

VOLUME 15-16 2012-2013

IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY
INSTITUTE OF CLASSICAL, BYZANTINE AND MODERN GREEK STUDIES

EDITORIAL BOARD

Rismag Gordeziani – Editor-in-Chief (Tbilisi)
Michael von Albrecht (Heidelberg)
Dimitris Angelatos (Athens)
Valeri Asatiani (Tbilisi)
Irine Darchia (Tbilisi)
Riccardo Di Donato (Pisa)
Tina Dolidze (Tbilisi)
Levan Gordeziani (Tbilisi)
Sophie Shamanidi (Tbilisi)
Nana Tonia (Tbilisi)
Renzo Tosi (Bologna)
Jürgen Werner (Berlin)
Tamar Cheishvili – Executive Secretary (Tbilisi)

"ფაზისი" 15-16 2012-2013

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეციისტიკის
ინსტიტუტის ბერძნული და რომაული შტუდიები

© პროგრამა "ლოგოსი" 2012-2013

ISSN 1512-1046

EDITORIAL NOTE

Those who wish to contribute to the journal *Phasis* are requested to submit an electronic version and a hard copy of their paper (in *Microsoft Word for Windows* format). If there are any special characters in the paper, please indicate them on the left margin next to their respective lines.

Papers must be submitted in the following languages: English, French, German, Italian and Modern Greek.

Accepted papers will be published in the next volume. Each contributor will receive one copy of the volume. Please send us your exact whereabouts: address, telephone number, fax number, e-mail.

Institute of Classical, Byzantine and Modern Greek Studies
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
13 Chavchavadze ave., 0179 Tbilisi, Georgia
Tel.: (+995 32) 2 22 11 81
Fax: (+995 32) 2 22 11 81
E-mail: phasis2013@gmail.com
WebSite: www.greekstudies.tsu.ge

CONTENTS

PART I

Ελλάδα - Ευρωπαϊκή Ταυτότητα - Γεωργία	10
Medea Abulashvili (Tbilisi) Αντανάκλαση Μυθικών Αντιλήψεων στους Ελληνικούς και Γεωργιανούς Λαογραφικούς Παραλληλισμούς	13
Euphemia Attanasi (Palmariggi) Ο Ελληνισμός των Αποικιών της Νότιας Ιταλίας	20
Svetlana Berikashvili (Tbilisi) Περί του Ζητήματος της Ταυτότητας στο Μυθιστόρημα του Δημήτρη Χατζή <i>Διπλό Βιβλίο</i>	30
Maria Caracausi (Palermo) Τρεις Ευρωπαίοι Ποιητές: ο Γκάτσος, ο Λόρκα, ο Ρεμπώ	40
Lela Chotalishvili (Tbilisi) Formation of the Greek Writing Systems in Ancient Greece in the Context of European Identity	46
Maia Danelia (Tbilisi) The Myth of the Argonauts in the Context of East-West Relations	51
Ανθούλα Δανιήλ (Αθήνα) Η Παγκοσμιότητα του Ελληνικού Πολιτισμού και η Ελληνική Ταυτότητα της Ευρώπης	58
Tudor Dinu (Boucharrest) Ο Άνθμος εξ Ιβηρίας και ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος Αντιμέτωποι στη Βλαχία κατά τις Αρχές του 18 ^{ου} Αιώνα	67
Nestan Egetashvili (Tbilisi) An Attempt to Remove the Asia-Europe Opposition	79
Iamze Gagua (Tbilisi) Aeëtes in Old Greek Sources	87
Ketevan Gardapkhadze (Tbilisi) Typological Parallels with Ancient Democracy in Georgian Legislative Tradition	93

Contents	5
Levan Gigineishvili (Tbilisi) For the Establishment of Correct Variant Reading of One Passage of Shota Rustaveli's <i>The Knight in Panther's Skin</i> : Theory of Deification	101
Rismag Gordeziani (Tbilisi) Towards the Understanding of European Identity in Classical Athens and the Modern World	105
Victoria Jugeli (Tbilisi) The Georgian <i>Life of Jacob from Nisibis</i> and Its Greek and Syriac Sources	111
Βασίλης Κέκης (Αθήνα) Η Διαχρονική Παρουσία του Βυζαντίου στην Ευρώπη και στην Ανατολία	126
Zaza Khintibidze (Tbilisi) Towards the Interpretation of Aristotle's <i>Poetics</i> (XXIV, 1460a5-11)	142
Βασίλειος Κλέντος (Αθήνα) Μονή Ιβήρων: Πνευματικές Σχέσεις ανάμεσα στο Άγιον Όρος και στη Γεωργία	146
Ekaterine Kobakhidze (Tbilisi) Etruscans in the Context of European Identity	151
Evgenia Kotanidi (Tbilisi) Το Φαινόμενο της Τρέλας στην Ελληνική και Ρωσική Πεζογραφία του 19 ^{ου} Αιώνα	161
Vakhtang Licheli (Tbilisi) Ancient Colchis and Intercultural Relations	168
Γεώργιος Μεταλληνός (Αθήνα) Οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί στη Σύγχρονη Πραγματικότητα	172
Ketevan Nadareishvili (Tbilisi) Medea as a Paradigmatic "Stranger" in the Context of Europe-Asia Opposition	179
Dali Nadibaidze (Tbilisi) Old Georgian Christian and Byzantine Art in the Light of European Culture	187

Ketevan Nizharadze (Tbilisi) The Foundations of Formation of the European Mentality – Homeric Principles of Enemy Estimation	192
Manana Pkhakadze, Raul Chagunava (Tbilisi) For the History of Monastery on Athos	198
Francesco Scalora (Palermo) Τα Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια και τα Τραγούδια των Αλβανόφωνων της Ιταλίας. Μια Σύγκριση: <i>To Τραγούδι του Μικρού Κωνσταντίνου</i>	204
Sophie Shamanidi (Tbilisi) Male Characters of <i>The Fourth Dimension</i> by Yannis Ritsos	212
Nikoloz Shamugia (Pisa) The Thessalian Centauromachy and Common Greek Identity in Homer	220
Natalia Sosyedka (Mariupol) Το Θέατρο: Από το Ιστορικό Βάθος της Αρχαίας Ελλάδος, Πνευματικό Κεφάλαιο της Οικουμένης	234
Roberto Soto (Santiago de Chile) Το Ζήτημα των Ταυτοτήτων στην Ευρώπη: Η Περίπτωση του Ελληνισμού	239
Tamar Tarkhnishvili (Tbilisi) The Council as the Form of the Governing in the Ancient World and in Georgia	251
Eka Tchkoïdze (Tbilisi) Ο Όρος “Ελληνας/Ελλάδα” στα Γεωργιανά Αγιολογικά Κείμενα του 11 ^{ου} Αιώνα και η Επικρατούσα Ιστορική Πραγματικότητα της Εποχής	261
Rusudan Tsanova (Tbilisi) Of the Origins of the Gender Problem: Women in <i>Odyssey</i>	272
Giorgi Ugulava (Mainz) Fragen der Staatsbildung anhand der <i>Antigone</i> von Sophokles	280
Manuel Vial-Dumas (Barcelona) Το Ιουστινιάνειο Δίκαιο ως Πλαίσιο τις Ευρωπαϊκής Ταυτότητας	291

Contents	7
Ioanis Zozulak (Presov) Η Ελευθερία του Ανθρώπου στα Έργα των Βυζαντινών Συγγραφέων	300
Μάριος Χατζόπουλος (Αθήνα) Οι Ίβηρες στην Ελληνική Εσχολογική Σκέψη. Σχόλια σε Ένα Κείμενο του Αστερίου Αργύρου	305
P A R T II	
Valeri Asatiani (Tbilisi) The Antiquity and the Ancient Georgian Literature	326
Angela Bellia (Bologna) Considerazioni sulle performances musicali nelle feste demetriache in Sicilia	331
Svetlana Berikashvili (Tbilisi) Η Ιδιαιτερότητα της Γλώσσας του Νίκου Καζαντζάκη	341
Augusto Cosentino (Villa San Giovanni) Elagabalo: un esperimento monoteistico?	353
Koraljka Crnković (Zagreb) Η Αλεξανδρινή Γραμματεία - Πηγή των Γνώσεών μας περί της Αδριατικής	365
Irine Darchia (Tbilisi) Hellenistic Koine and Modern Global Languages	377
Nino Dianosashvili (Tbilisi) The Phenomenon of Mass Madness in <i>Bacchae</i> by Euripides	386
Tina Dolidze (Tbilisi) Overview of the Georgian Research into Byzantine and Medieval Georgian Patristic Theology	397
Rismag Gordesiani (Tbilisi) Großer Begleiter des großen Werkes	427
Dimitar Iliev (Sofia) A New Opportunity for Regional Scholarly Partnership	437
Δημήτριος Μαντζίλας (Θράκη) <i>The Behistun Inscription and the Res Gestae Divi Augusti</i>	440

Maja Miziur (Wrocław) Exotic Animals as a Manifestation of Royal <i>luxuria</i> . Rulers and Their Menageris: From the Pompe of Ptolemy II Philadelphus to Aurelian	451
Volker Riedel (Berlin) Literatur und Altertumswissenschaft in Deutschland um 1800	466
Marianna Scapini (Heidelberg) Iconographic Aspects of the Winged Demon of the <i>Villa dei Misteri</i>	481
Timo Stickler (Jena) Das römische Reich als Gefahr für den Zusammenhalt der hunnischen Kriegerkoalition	493
Fabio Tutrone (Palermo) <i>Commune Ius Animantium</i> (Clem. 1.18.2): Seneca's Naturalism and the Problem of Animal Rights	511
Giorgi Ugulava (Mainz) Die politisch-historischen Motive in Aristophanes <i>Batrachoi</i>	551
Giuseppina Paola Viscardi (Neapol) Sacerdotesse dalle denominazioni animali: lessico animale e ruolo del femminile nella divinazione	563
Etienne Wolff (Paris) Les jeux de mots chez Ausone	584
Books in Georgian	595
Editions of the Publishing House "Logos"	605

PHASIS

Greek and Roman Studies 15-16 2012-2013

PART I

PROCEEDINGS
OF THE INTERNATIONAL
CONFERENCE

GREECE - EUROPEAN IDENTITY - GEORGIA

27-29, JUNE, 2012 - TBILISI, GEORGIA

Manuel Vial-Dumas (Barcelona)

Το Ιουστινιάνειο Δίκαιο ως Πλαίσιο τις Ευρωπαϊκής Ταυτότητας

Το δίκαιο μπορεί να είναι ένα δοχείο στο οποίο μεταφέρονται οι δομές μιας κοινωνίας σε μια ιστορική στιγμή. Όταν υπάρχει μια ανθρώπινη κοινωνία υπάρχει και το δίκαιο. Αυτό το δίκαιο συνήθως αντανακλά τις προτεραιότητες, τα έθιμα και τις αξίες που διέπουν τους ανθρώπους σε κάθε εποχή.

Προφανώς το δίκαιο δεν είναι πάντα μια απλή εικόνα αυτών των κοινωνικών δομών. Με άλλα λόγια, το δίκαιο δεν είναι μόνο το δοχείο όπου αυτές μεταφέρονται, είναι επίσης η κινητήρια δύναμη πίσω από τις αλλαγές. Πράγματι, γενικά οι κυβερνήτες χρησιμοποιούν το δίκαιο όταν θέλουν να αλλάξουν την κοινωνική δομή, όταν θέλουν να διορθώσουν μια συμπεριφορά και ακόμα να εισαγάγουν μια νέα.

Έτσι, το δίκαιο και οι βασικές δομές της κοινωνίας είναι στενά συνδεδεμένες. Αφενός το δίκαιο τις συλλέγει, αφετέρου, μερικές φορές μπορεί να τις μετατρέψει ακόμη και να τις δημιουργήσει. Το δίκαιο είναι μια εικόνα της κοινωνίας στην οποία ισχύει. Αλλά είναι μια εικόνα που πρέπει να εξετάσουμε προσεκτικά. Αν επιδιώκουμε μια αναλογία, θα έλεγα ότι είναι σαν μια προσωπογραφία ενός βασιλέα. Όλοι γνωρίζουμε ότι όταν βλέπουμε έναν πίνακα ενός ηγεμόνα, αντανακλά όχι μόνο την πραγματικότητα, δηλαδή το πρόσωπό του, αλλά επίσης και μια ιδανική εικόνα του βασιλέα και της εξουσίας, μια εικόνα που ο ίδιος θέλει να προβάλει στην κοινωνία.

Είναι εδώ όπου βρίσκεται το έργο του ιστορικού του δικαίου και των θεσμών. Όπως ο ιστορικός της τέχνης απέναντι από το πορτρέτο του βασιλιά, έτσι και ο ιστορικός του δικαίου πρέπει να μάθει ποια μέρη της ζωγραφικής είναι μια αντανάκλαση των βασικών δομών της κοινωνίας

και ποια εισάγονται από την εξουσία για να προβληθούν στην πραγματικότητα. Αν καταφέρει κανείς να διακρίνει το ένα πράγμα από το άλλο, επίσης μπορεί να μάθει πόσο έχουν επηρεάσει την κοινωνία οι επιθυμίες της εξουσίας. Το δίκαιο είναι μια καλή πυξίδα για την αναζήτηση των βασικών δομών που περιέχουν την ταυτότητα ενός λαού. Το δίκαιο δεν είναι ούτε ηθικά, ούτε θρησκευτικά, ούτε ιδεολογικά αδιάφορο. Αντιθέτως, το δίκαιο είναι, ειδικά όταν γεννιέται από το έθιμο, το πλαίσιο της ταυτότητας ενός λαού.

Για αυτό το λόγο, σήμερα θέλω να μιλήσω για ένα δίκαιο που είναι κοινό σε όλη την Ευρώπη. αναφέρομαι, όπως ξέρετε, στο ρωμαϊκό δίκαιο. Δεν θα περιγράψω το περιεχόμενο του, ούτε θα σταματήσω να αναλύσω την εξέλιξη του, αυτό είναι ένα θέμα που δεν θα μπορούσα να αντιμετωπίσω σε μια ενιαία παρουσίαση. Εδώ θέλω μόνο να περιγράψω σε γενικές γραμμές η διαδρομή του ρωμαϊκού δικαίου ώστε να γίνει το δίκιο της σημερινής Ευρώπης. Το πιο σημαντικό έργο, το οποίο περιείχε το μεγάλο μέρος αυτού του δικαίου και μέσω του οποίου το έχουμε γνωρίσει βαθεία, είναι το *Corpus Iuris Civilis*, δηλαδή το σώμα αστικού δικαίου, που δημοσίευσε ο Ιουστινιανός. Εδώ θα ήθελα να ορίσω την αρχή του ταξιδιού μας, αλλά πρέπει να πάμε λίγο πιο πίσω.

Πράγματι, πριν μιλήσουμε για το Ιουστινιάνειο έργο είναι απαραίτητο να πάμε πίσω περίπου έναν αιώνα. Κατά το έτος 438, στην Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β εξέδωσε το *Codex Theodosianus*. Ο δυτικός αυτοκράτορας, Βαλεντινιανός Γ, ένα χρόνο αργότερα το δημοσίευσε επίσης στην Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Πρόκειται για μια συλλογή της ισχύουσας νομοθεσίας σε όλη την αυτοκρατορία, η οποία σ' εκείνη την εποχή εξαπλώθηκε σε όλη τη Μεσόγειο και πέρα, μέχρι τις Ευρωπαϊκές ακτές του Ατλαντικού από τη μία πλευρά, και στο νότο της Αιγύπτου και της Μαύρης Θάλασσας, από την άλλη. Επιπλέον, πρόκειται για ένα χριστιανικό δίκαιο, ένα δίκαιο που έχει αλλάξει στις προηγούμενες αιώνες, όχι μόνο ως αποτέλεσμα την έλευση της νέας θρησκείας, αλλά και νωρίτερα, ως αποτέλεσμα των ελληνιστικών σχολών σκέψης που εξαπλώθηκαν σε όλη την αυτοκρατορία.¹

Αναφέρω αυτή τη συλλογή του Θεοδοσίου επειδή μας δείχνει το δίκαιο που ίσχυε σε αυτόν τον κόσμο όταν η Δυτική Ευρώπη χωρίστηκε από τη

¹ Ένα κλασικό και πολύ σημαντικό έργο, αν και πολύ αμφιλεγόμενο σε κάποια από τα σημεία του, είναι Biondi B., *Il diritto romano cristiano*, Milano 1952, επίσης Gaudemet J., *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IV et V siècles*, Sirey 1979. Για την επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας συνιστώνται διάφορες εργασίες που συλλέγονται στα πρακτικά *La filosofia greca e il diritto romano*, *Colloquio italo-francese*, Roma, 14-17 Aprile, 1973, v. II, Roma 1977.

Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και ακολούθησε μια παράλληλη και σχετικά ανεξάρτητη εξέλιξη. Από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα το δυτικό τμήμα σιγά σιγά διασπάστηκε μέχρι τον τελικό πολιτικό διαχωρισμό του από τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη.

Το έργο του Ιουστινιανού, η μεγάλη συλλογή του Ρωμαϊκού δικαίου εκδόθηκε εκεί στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ το 529 και το 534 μ. Χ. Ήδη από την εποχή του θεωρήθηκε ως η μεγαλύτερη γνωστή νομική εργασία και η φήμη του εξαπλώθηκε αμέσως. Ήταν ένα επιστημονικό δίκαιο, που αναπτύχθηκε επί αιώνες στη σκέψη των πιο αξιόλογων νομικών. Περιέχει όχι μόνο αυτοκρατορική νομοθεσία, αλλά επίσης ένα μεγάλο μέρος νομολογίας και δόγματος, ακόμη και ένα νομικό εγχειρίδιο.

Αλλά όταν ο Ιουστινιανός δημοσίευσε τη συλλογή του, το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Δυτικής Ευρώπης είχε χωριστεί από την αυτοκρατορία. Η Ιταλία ήταν ακόμα μέσα, αλλά σύντομα οι Λογγοβάρδοι έσπασαν τη βυζαντινή κυριαρχία μέχρι να εξαφανιστεί τον 8^ο αιώνα. Έτσι η Δυτική Χριστιανοσύνη πραγματικά δεν γνώριζε τη συλλογή του Ιουστινιανού μέχρι την ανάκτηση της το 11^ο αιώνα.² Αυτό παρά το γεγονός ότι ήταν γραμμένη στα Λατινικά, επειδή σε εκείνη την εποχή στην Κωνσταντινούπολη ακόμα τα Λατινικά ήταν η γλώσσα του δικαίου.³ Συνεπώς, το δίκαιο που αποτελεί το σημείο εκκίνησης των γερμανικών βασιλείων της Δυτικής Χριστιανοσύνης είναι σε μεγάλο βαθμό αυτό που περιέχεται στο κωδικό του Θεοδοσίου. Ένα δίκαιο που αμέσως μετά τις οικονομικές και πολιτικές κρίσεις που εξελίχθηκαν σε όλη τη Μεσόγειο από το 5^ο έως το 8^ο αιώνα,⁴ έγινε εθιμικό δίκαιο. Ένα δίκαιο που, στην περίπτωση της Δυτικής Ευρώπης ενσωματώθηκε στους νόμους των γερμανικών λαών.⁵

Στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας, η κατάσταση ήταν διαφορετική, αλλά όχι εντελώς. Το έργο του Ιουστινιανού ήταν γνωστό και απέκτησε μεγάλη συμβολική αξία. Αλλά, ειδικά μετά την κρίση του έβδομου αιώνα, το περιεχόμενό του ήταν σχετικά άγνωστο στην αυτοκρατορία.⁶ Υπάρχουν

² Για μια ιστορία της πηγής στη δύση βλ. Radding C., Ciaralli A., *The Corpus Iuris Civilis in the Middle Ages: Manuscripts and Transmission from the Sixth Century to the Juristic Revival*, Leiden-Boston 2007.

³ Για την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας ως νομική γλώσσα βλ. Τρωιανός Σ., *Η ελληνική νομική γλώσσα*, Αθήνα 2000.

⁴ Μια συνολική άποψη αυτών των κρίσεων σε όλη της Μεσογείου στον Wickham C., *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400-800*, Oxford 2005.

⁵ Το καλύτερο παράδειγμα είναι το *Lex Romana Visigothorum* (506 d. C.) επίσης γνωστή ως *Breviarium Alaricianum*. Αυτός ο νομός είχε μια μεγάλη επίδραση στη νομοθεσία των Γερμανο-ρωμαϊκών λαών.

⁶ Τρωιανός, Σ., Βελισσαροπούλου-Καρακώστα Ι., *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα 2010, 156 επ.

πολλοί λόγοι, αφενός, η λατινική γλώσσα έκανε δύσκολη την κατανόησή του, αφετέρου, και νομίζω ότι αυτό είναι πολύ πιο σημαντικό, η μεγάλη πολυπλοκότητα του, οι τόσο εξελιγμένες διακρίσεις που είχε εκφράσει ο Ιουστινιανός, ήταν εντελώς ξένες προς μια κοινωνία που, μετά από μια μακρά πολιτική και οικονομική κρίση, είχε απλοποιήσει τον τρόπο ζωής της. Ως εκ τούτου, όπως στη Δύση, στην Αυτοκρατορία δημοσιεύθηκαν απλούστεροι νόμοι που αφορούν στα βασικά ζητήματα της καθημερινής ζωής, όπως το οικογενειακό δίκαιο και το ποινικό δίκαιο. Αυτή είναι η περίπτωση της Εκλογής του Λέοντος Γ', ο Ισαυρός και Κωνσταντίνου Ε, που εκτύπωσε στο έτος 741. Το ίδιο συμβαίνει και στη Δύση, μεταξύ των γερμανο-ρωμαϊκών λαών προσφέρονται επίσης συλλογές και νέοι νόμοι με τον ίδιο τρόπο. Αλλά με μια σημαντική διαφορά. Στην Ανατολή οι νέοι νόμοι πάντα είχαν ως ορίζοντα τη συλλογή του Ιουστινιανού, και δήλωναν ότι δεν είχαν την πρόθεση να την καταργήσουν, αλλά να εξηγήσουν ή να συνοψίσουν το περιεχόμενό της, αν και στην πράξη μπορούσα να την μεταβάλλουν. Στη Δύση, ωστόσο, η συλλογή του Ιουστινιανού είχε ξεχαστεί. Όμως, τόσο στην ανατολική και δυτική χριστιανοσύνη, αυτό το απλό δίκαιο μετέχει στο ίδιο πνεύμα του ιουστινιανείου έργου.⁷

Αλλά το έργο του Ιουστινιανού έμελλε να ξαναγεννηθεί. Στο τέλος του ένατου αιώνα, ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ' ο Σοφός, δημοσιεύθηκε τα Βασιλικά. Τα Βασιλικά ήταν, ως επί το πλείστον, η συλλογή του Ιουστινιανού μεταφρασμένη στα ελληνικά και προσαρμοσμένη στην εποχή του. Με αυτό το σημαντικό έργο ο Αυτοκράτορας ανέκτησε το ρωμαϊκό δίκαιο στο υψηλότερο σημείο του και, επίσης, έδινε το δίκαιο αυτό και στους σλάβικους λαούς οι οποίοι ενσωματώνονται στη συνέχεια στην αυτοκρατορία.⁸ Αυτό δεν σημαίνει ότι άλλα νομικά έργα, πιο απλά και πρακτικά, έχασαν ισχύ, αλλά σημαίνει ότι ο ανώτερος νομικός ορίζοντας έγινε πάλι γνωστός και προσβάσιμος. Ο τρόπος με τον οποίο οι νομικοί καλλιέργησαν τη μελέτη του έργου του Ιουστινιανού ήταν το σχόλιο, δηλαδή, σημειώσεις για να εξηγηθεί ένα μέρος του περιεχομένου. Το κείμενο που συντάχθηκε στην εποχή του Ιουστινιανού και μεταφράστηκε και ανατυπώθηκε στην εποχή του Λέοντος του Σοφού, είχε ένα σχεδόν

⁷ Μια επισκόπηση της εξέλιξης αυτής, που εξετάζει τη δυτική και τη ανατολική πλευρά της Μεσογείου στον Cortese E., *Il diritto nella storia medievale, I, L'alto medioevo*, Roma 1997. Ένα παράδειγμα αυτού του κοινού πνεύματος σε όλη την μεσαιωνική Δύση βρίσκεται στο έργο του Vismara G., *La norma e lo spirito nella storia del diritto successorio* σε *Scritti di storia giuridica*, 6 - *Le successioni ereditarie*, Milano 1988, 3-35.

⁸ Για μια περιγραφή της πηγής βλ. Τρωιανός Σ., *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 2011, 252 επ.

ιερό χαρακτήρα μια σχεδόν ιερή φήμη, τα λόγια δεν αλλάζουν, αλλά μπορεί κανείς να τα ερμηνεύσει.⁹

Κατά τον 11^ο αιώνα στη Δύση, ένας μοναχός της Μπολόνια που ονομάζεται Iherius, ανέκτησε το αρχικό κείμενο του Ιουστινιανού. Όπως είπαμε, μέχρι τότε υπήρχε σχεδόν άγνωστο.¹⁰ Ο Iherius άρχισε να διδάσκει το δίκαιο που περιέχεται σε αυτή τη συλλογή και ίδρυσε την πρώτη σχολή του δικαίου της μεσαιωνικής Δύσης. Εντυπωσιακά, όπως και στο Βυζάντιο, το κύρος της εν λόγω συλλογής ήταν τέτοιο που οι νομικοί την μελετήσαν με την ίδια μέθοδο που χρησιμοποιείται για την Αγία Γραφή, δηλαδή, μέσω σχολίων που είχαν ως σκοπό να ερμηνεύσει κανείς το περιεχόμενο της. Πρόκειται για ένα κείμενο που, με την πάροδο των αιώνων και την αποδυνάμωση της νομικής τέχνης, πολλά από τα μέρη του ήταν ακατανόητα.¹¹

Έτσι, παρά το γεγονός ότι διαχωρίστηκαν πολιτικά, η ανατολική και η δυτική χριστιανοσύνη ξαναβρήκαν το ιουστινιάνειο έργο, πρώτα στο Βυζάντιο και στη συνέχεια στην Ιταλία και την υπόλοιπη Λατινική Ευρώπη. Και, επίσης, το αντιμετώπισαν με την ίδια στάση και μεθοδολογία.

Από τότε, τόσο στη Βυζαντινή Ανατολή και στη Λατινική Δύση, το έργο του Ιουστινιανού αποτελούσε καθολικό και επιστημονικό δίκαιο. Υπάρχει και ένα άλλο δίκαιο πιο πρακτικό (θα μπορούσαμε να πούμε λαϊκό) που ισχύει ταυτόχρονα και, στην περίπτωση της Δύσης, είναι επίσης έντονα τοπικό.¹² Παρόλο αυτό, η πυξίδα των νομικών ήταν το δίκαιο του Ιουστινιανού και το εκκλησιαστικό δίκαιο, δηλαδή οι κανόνες της Εκκλησίας, που είχαν συλλεχθεί ανά τους αιώνες τόσο στην Ανατολή αλλά και στη Δύση. Ένα κοσμικό και ένα πνευματικό δίκαιο που, παρά τις

⁹ Για τα σχόλια στα Βασιλικά βλ. *Idem*, 281 επ.

¹⁰ Υπάρχουν ορισμένες εξαίρεσεις, όπως η *Summa Perusina*, που ήταν μια περίληψη των ρυθμίσεων του Κώδικα του Ιουστινιανού, φαίνεται να έχει συνταχθεί σε βυζαντινά εδάφη της ιταλικής χερσονήσου. Ενώ η ρωμαϊκή νομική πράξη ήταν διαδεδομένη σε όλη την Ιταλία, τα νομικά κείμενα ήταν ελάχιστα και άγνωστα. όμως, η νέα δύναμη του ρωμαϊκού δικαίου που παρατηρείται από την καρολίγγεια αυτοκρατορία μας άφησε κείμενα ως αυτό που, πιθανώς, γράφτηκε μεταξύ του 7^ο και το 9^ο αιώνα. Βλ. Cortese E., *Il diritto ... op. cit.*, 238 επ.

¹¹ Για μια γενική άποψη του φαινομένου των σχολιαστών (*glossatori*) βλ., Valiente F. T., *Manual de historia del derecho español*, Madrid 1995, 167 επ.; επίσης Stein P. G., *Roman Law in European History*, Cambridge 1999, 38 επ.

¹² Για τη δυαδικότητα μεταξύ *ius commune* και *ius proprium* Clavero B., *Historia del derecho común*, Salamanca 1994, 11-60; Grossi P., *L'Europa del Diritto*, Roma-Bari 2007 και το έργο του Calasso F., *Medioevo del diritto*, Milano 1954 και Guzman B., Brito A., *Historia de las nociones de derecho común y derecho propio*, σε *Homenaje al Profesor Alfonso García Gallo*, Madrid 1996, 207-240.

αποστάσεις και τους πολιτικούς και θρησκευτικούς διαχωρισμούς, λόγω την κοινή καταγωγή τους, δεν ήταν πολύ διαφορετικό στους δυο πλευρές της Χριστιανοσύνης.

Στη Δύση, η άνοδος των πανεπιστημίων και μία οικονομική άνθηση που κυρίως εμφανίστηκε από το 13^ο αιώνα και μετά, σήμανε ότι το ρωμαϊκό δίκαιο γνωρίστηκε και καλλιεργήθηκε ευρέως. Πάντα, όμως, σαν επιστημονικό δίκαιο που στην πράξη ενέπνευσε τους τοπικούς νόμους που ήτανε καρποί του μεσαιωνικού έθιμου. Πράγματι, κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα και πέρα, ένας φοιτητής δικαίου μελετούσε το ρωμαϊκό και το εκκλησιαστικό δίκαιο και στο τέλος των σπουδών του τον λέγανε *doctor iuris utrisque*, δηλαδή, διδάκτωρ στα δύο δίκαια (ένας τίτλος που ακόμη και σήμερα υπάρχει σε ορισμένα πανεπιστήμια). Τα δυο δίκαια ήταν, προφανώς, μια αντανάκλαση των δυο εξουσιών που κυβερνούσαν τον κόσμο: την κοσμική εξουσία των βασιλέων και αυτοκρατόρων και την πνευματική εξουσία της Εκκλησίας.¹³

Ωστόσο, το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σήμανε και την πτώση της νομικής επιστήμης στην Ανατολή. Έτσι μετά το 1453, το νομικό έργο του Ιουστινιανού και πάλι έπεσε σε αχρηστία και στη θέση του ίσχυσαν άλλα κείμενα που απλοποίησαν την ανώτερη τέχνη της συλλογής του αυτοκράτορα. Για την Ελλάδα το πιο σημαντικό κείμενο ήταν η Εξάβιβλος, μια συλλογή που σύνταξε ο θεσσαλονικιός νομικός Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στο 14^ο αιώνα και ίσχυσε την Ελλάδα μέχρι τη θέσπιση του Αστικού Κώδικα του 1940. το ίδιο έγινε, για παράδειγμα στη Ρωσία με την Εκλογή του Λέοντα Γ και τον Πρόχειρο Νομό του 9^ο αιώνα, και τα δυο κείμενα ίσχυσαν εκεί για αιώνες. Πράγματι, οι Βυζαντινοί πρόσφεραν τη θρησκεία, την τέχνη, τη λογοτεχνία, αλλά και το δίκαιο στους Ρώσους, έτσι ώστε και η τσαρική Ρωσία ανήκε στην έλληνο-ρωμαϊκή νομική παράδοση.¹⁴ Η ιστορία της Γεωργίας δεν είναι πολύ διαφορετική, το σημερινό δίκαιο είναι καρπός του κέντρου ευρωπαϊκού ρεύματος κωδικοποίησης, ένα ρεύμα που κλίνει τώρα δυο αιώνες.

Πράγματι, στη Δύση το 18^ο αιώνα σηματοδότησε την αρχή μιας νέας κατανόησης του δικαίου. Ο Διαφωτισμός προκάλεσε ένα νέο κίνημα με

¹³ Ένα από τα πιο σημαντικά έγγραφα της dualisticότητας των εξουσιών, πνευματική και κοσμική, είναι η επιστολή του Πάπας Gelasius A' στο αυτοκράτορα Αναστάσιο A' κατά το έτος 494: "Duo quippe sunt, imperator auguste, quibus principaliter mundus hic regitur: auctoritas sacrata pontificum et regalis potestas. In quibus tanto gravius est pondus sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum in divino reddituri sunt examine rationem..." σε Rahner H., Kirche und Staat im frühen Christentum, München 1961, 256.

¹⁴ Βλ. Feldbrugge F. J. M., Law in Medieval Russia, Leiden 2009, 59-128.

σκοπό την κωδικοποίηση και συστηματοποίηση του παραδοσιακού δικαίου. Η πρόταση μερικών επιστημόνων ήταν η παραίτηση από το προηγούμενο δίκαιο και να δημιουργηθεί ένα νέο που να ήταν καρπός του λόγου και όχι του έθιμου, ένα τακτικό και συστηματικό, ένα που θα μπορούσε να ισχύει σε όλες τις κοινωνίες και όλες τις εποχές.¹⁵ Αυτή ήταν η σκέψη του νομικού ορθολογισμού (ή ρασιοναλισμός). Πολλοί νομικοί πεπεισμένοι για αυτή τη σκέψη άρχισαν να διατυπώνουν προτάσεις κωδικών. Αυτή είναι η διαδικασία που είναι γνωστή ως “κωδικοποίηση”. Μια διαδικασία που εξελίχτηκε με διαφορετικούς ρυθμούς σε πολλές χώρες ταυτόχρονα και σε μια δύσκολη εποχή, από την Γαλλική Επανάσταση και μετά, στην οποία είχαν μετατοπιστεί τα θεμέλια των πολιτικών δομών της Ευρώπης. Τελικά ήταν ο Ναπολέων στη Γαλλία που, πεπεισμένος για τις πολιτικές αρετές του κώδικα, προετοίμασε τη σύνταξη ενός κώδικα για το αστικό δίκαιο. Εκδόθηκε στο Παρίσι το 1804 και η επιρροή του επεκτείνεται σε πολλά μέρη του κόσμου.¹⁶ Αλλά ο κωδικός του Ναπολέον συντάχθηκε μέσα σε διάστημα περίπου μόνο τεσσάρων ετών, έτσι ώστε, για να διαμορφώσουν τις καινούριες ιδέες της ορθολογιστικής σκέψης, οι νομικοί που το έγραψαν προσέφυγαν σε ό,τι γνώριζαν, δηλαδή, το ρωμαϊκό και το εκκλησιαστικό δίκαιο.

Στη Γερμανία, ωστόσο, η αντίδραση στην ιδέα της κωδικοποίησης ήταν ισχυρή. Ο Friederich Karl von Savigny, μεγάλος θεωρητικός του 19^{ου} αιώνα, πίστευε ότι για να λάβει μέρος μια τέτοια διαδικασία κωδικοποίησης, πρώτα έπρεπε να μελετηθεί η ιστορία του δικαίου, διότι ο νόμος είναι ένα πολιτιστικό προϊόν και όχι ένα έργο που δημιουργεί αφηρημένα ο ανθρώπινος λόγος, όπως πίστευαν πολλοί επιστήμονες εκείνης της εποχής.¹⁷ Αυτή η αντίδραση σήμαινε ότι η δημοσίευση του γερμανικού αστικού κώδικα έγινε μόνο στα 1900, σχεδόν έναν αιώνα αργότερα από το γαλλικό και μετά από μια σκληρή δουλειά πολλών γενεών νομικών. Οι Ερευνητές αυτοί κατάλαβαν ότι έπρεπε να ξαναχτίσουν την σκέψη που οδήγησε στην υιοθέτηση και τη δημιουργία των θεσμών του ρωμαϊκού και

---

¹⁵ Για αυτό το θέμα είναι σκόπιμο το έργο του Tau Arozategui V., *Casuismo y sistema*, Buenos Aires 1992.

¹⁶ Για μια συνθετική ανάλυση της κωδικοποίησης στην Ευρώπη βλ. Wesenberg G., *Neuere deutsche Privatrechtsgeschichte im Rahmen der europäischen Rechtentwicklung*, Wien-Klön-Graz 1985, 21 επ. Για το “Ιβεροαμερικάνικο” πεδίο είναι απαραίτητη Guzman Brito A., *Historia de la codificación civil en Iberoamérica*, Pamplona 2006.

¹⁷ Βλ. Caroni P., *Il codice rinviato. Resistenze europee all'elaborazione e alla diffusione del modello codicistico*, σε Cappellini P., Sordi B., *Codici. Una riflessione di fine millennio*, Firenze, 26-28 ottobre 2000, Milano 2002, 263-307.

μεσαιωνικού (σε μεγάλο μέρος εκκλησιαστικό) δικαίου.¹⁸ Έτσι, αφιέρωσαν έναν αιώνα να διαλευκάνουν τις αρχές του έργου του Ιουστινιανού και για να τις συγκεντρώσουν συστηματικά σε ένα κώδικα. Αυτή σχολή σκέψης ήταν γνωστή με το όνομα του *Pandektistik*, γιατί το μεγαλύτερο μέρος του Ιουστινιανείου νομοθετικού έργου ονομάστηκε στα ελληνικά *Πανδέκτης*.

Τόσο και το γαλλικό μοντέλο που συντάχθηκε γρήγορα, όπως και το γερμανικό μοντέλο καρπός ένας μακρού πανεπιστημιακού διαλογισμού, περιέχουν, τροποποιημένο και προσαρμοσμένο, το ίδιο το ρωμαϊκό δίκαιο που βρίσκεται στις δύο πλευρές της Χριστιανοσύνης. Κατά το 19^ο και το 20^ο αιώνα αυτό το κίνημα της κωδικοποίησης εξαπλώθηκε πρώτα στη Δυτική Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική, και στη συνέχεια στην Ανατολική Ευρώπη.¹⁹ Τόσο η Ρωσία, η Γεωργία και η Ελλάδα, για να αναφέρουμε μερικές χώρες, σύνταξαν τους αστικούς κώδικες στο τέλος αυτής της περιόδου, αλλά ανήκουν στην ίδια παράδοση κωδικοποίησης που προέρχεται κυρίως από τη Γερμανία και τη Γαλλία. Έτσι, αν και βέβαια η εμπειρία άνω των 15 αιώνων αντικατοπτρίζεται επίσης στους σύγχρονους κώδικες και ιδιαίτερα πολλά από τα αιτήματα της αστικής κοινωνίας που τους έγραψε, οι κώδικες αυτοί δεν αποτελούν μια εισαγωγή ενός νέου δικαίου, αλλά η ανάκαμψη του ίδιου δικαίου το οποίο γεννήθηκε στο έλληνο-ρωμαϊκό κόσμο και συγκεντρώθηκε από τον Ιουστινιανό τον 6^ο αιώνα μ. Χ.

Εάν υπάρχει μια ευρωπαϊκή ταυτότητα, με σαφήνεια μπορούμε να πούμε ότι το ρωμαϊκό δίκαιο είναι το πλαίσιο στον οποίο αυτή έχει εξελιχτεί. Αν υπάρχει τέτοια ταυτότητα, αυτό το δίκαιο είναι ένας από τους πυλώνες της. Ο άλλος πυλώνας, στον οποίο έχω ήδη αναφερθεί σε αυτήν την ομιλία, είναι το δίκαιο της Εκκλησίας, το κανονικό δίκαιο. Το δίκαιο είναι τελικά μια αντανάκλαση αυτής της ιδέας που ακούγεται συνεχώς, αναφερόμαι στην σκέψη που θεωρεί ότι η ουσία της ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι το ελληνορωμαϊκό δίκαιο και ο Χριστιανισμός.

Κλείνοντας θα ήθελα να κάνω μια ερώτηση για αυτή την τελευταία ιδέα της ευρωπαϊκής ταυτότητας διότι είναι το θέμα που μας ενώνει σήμερα. Μια ερώτηση που ίσως δημιουργεί περισσότερα προβλήματα στη συζήτησή μας. Αν η ευρωπαϊκή ταυτότητα βασίζεται σε αυτούς τους πυλώνες, σημαίνει ότι η Λατινική Αμερική συμμετέχει στην ίδια τα-

¹⁸ Για τη γερμανική σχολή σκέψης (*Pandektenrecht*) βλ. Beiser F. C., *The German Historicist Tradition*, Oxford 2012, 214 επ.

¹⁹ Για την κατανόηση του φαινομένου στην Ευρώπη Tarello G., *Storia della cultura giuridica moderna, Assolutismo e codificazione del diritto*, Bologna 1976.

υτότητα. Διότι όλα αυτά που έχω αναφερθεί, είτε το ρωμαϊκό και το εκκλησιαστικό δίκαιο, είτε το ελληνορωμαϊκό στοιχείο και ο Χριστιανισμός, είναι επίσης θεμέλια αυτής της μακρινής αλλά για αυτό το λόγω κοντινής κοινωνίας. Έτσι, θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι δεν υπάρχει μια ευρωπαϊκή ταυτότητα διαφορετική από εκείνη της Λατινικής Αμερικής, το οποίο σημαίνει ότι το ευρωπαϊκό πλαίσιο περιλαμβάνει τη Λατινική Αμερική. Εάν δεν συμφωνούμε με αυτό το συμπέρασμα, σημαίνει ότι πρέπει να αναρωτιόμαστε για άλλα διακριτικά χαρακτηριστικά που να επιτρέπουν σε κάποιον να αναφερθεί σε αυτούς τους δύο κόσμους ως διαφορετικά πράγματα, πέρα από γεωγραφία. Η ελληνορωμαϊκή κληροδοσία και ο Χριστιανισμός, που το δίκαιο αντανάκλα, μας επιτρέπουν να δούμε το κοινό σε αυτόν τον κόσμο που παλιά αποκαλούσαμε Χριστιανοσύνη, αλλά δεν μας επιτρέπουν από μόνα τους να καθορίσουμε μια ταυτότητα του κόσμου που αποκαλούμε σήμερα Ευρώπη.